

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

HİKMET TANYU VE RAFFAELE PETTAZZONI'DE KADİM TÜRKLERİN TANRI ANLAYIŞI; FENOMENOLOJİK BİR MUKAYESE

Doç Dr. Mustafa ALICI

Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bu tebliğ, 14- 17 Eylül 2009 tarihleri arasında Sicilya'nın Messina şehrinde Uluslar arası Dinler Tarihi Derneği (IAHR), Avrupa Din Bilimleri Derneği (EASR) ve İtalyan Dinler Tarihi Derneği (SISR)'nin ortaklaşa düzenlediği "Avrupa Kültüründe Dinin Rolü" adlı özel konferansın Pettazzoni'ye ayrılmış bölümünde İngilizce olarak tarafımdan sunulan metni esas almaktadır. Ekol kurucumuzu uluslararası bir toplantıda Batılı meslektaşlarıma tanıtmaktan "torun" olarak, Tanyu Ekolü mensubu olarak şahsen mutlu oldum.

Tebliğim Latinlerin ifadesiyle *audi alterem partem, aynı konuda bir şeyler söyleyen bir başka tarafı dinlemek* hükmündedir. Dolayısıyla bu çalışmada iki taraf bulunuyor. Pettazzoni (*petatzoni*) ve Tanyu. İtalyan Dinler Tarihçisi Raffaele Pettazzoni (1883-1959), sırasıyla tarih dışlayıcı fenomenolojik yaklaşımları ve Anglo-Saxon antropolojileri, ayrıca Varro, Vico, Croce ve Gentile çizgisindeki katı İtalyan tarihsel ekolleri birleştirip uzlaştıran ve "tarihsel fenomenolojik yaklaşım" adını verdiği üçüncü yol (terza via) diye bilinen "diyalektik yöntem" sahibi olan önemli bir Dinler Tarihçisidir. Pettazzoni, aynı zamanda İtalyan Dinler Tarihi ekolünün kurucusu, IAHR'nin Leeuw ile beraber müessisi ve ondan sonraki genel başkanı, ayrıca Numen dergisini ilk neşredendir¹. Hikmet Tanyu (1918- 1992) ise Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, tarih mezunu olarak sırasıyla Rudolf Otto, Friedrich Heiler, Ernst Benz ve Annemarie Schimmel çizgisindeki holistik Alman Marburg ekolü ile Gökalp, Köprülü, Ögel, Kafesoğlu, İnan

1 Pettazzoni'nin Dinler Tarihi içindeki yeri konusunda Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, İstanbul 2007, 507- 556.

çizgisindeki Türk etnolojik arařtırmaları² birleştirip uzlaştıran ve kendine özgü bir “etnolojik fenomenolojisini” kuran Cumhuriyet dönemi Türk Dinler Tarihinin babasıdır³.

Ben burada söz konusu iki bilim adamı tarafından ele alınan “kadim Türklerin Tanrı” anlayışlarını fenomenolojik açıdan mukayese edeceğim. Bunu yaparken aynı zamanda Pettazzoni’nin hayatı boyunca peşinden koşmuş olduğu ve dünyanın ilk kültürlerinde taramış olduğu “Her şeyi Bilen Tanrı (Il Dio Omnisciente)” teorisi ile Tanyu’nun hayatı boyunca izini sürdüğü ve Türklerin Tek Tanrı anlayışı hakkındaki orijinal teorisi “Gök Tengri” fikrini anahatlarıyla gözler önüne sermiş olacağım.

Giriş

Kadim Türk Dini hakkındaki Modern Etnolojik

Çalışmalara Genel Bir Bakış

Türklerin dini tarihini en erken inanç ve amellerinden başlayarak tüm boyutlarıyla Dinler Tarihi metodolojisine bağlı kalarak başından sonuna kadar işleyen etraflıca bir çalışma henüz mevcut değildir. Hatta geçen iki asırdır tüm ilk dönem kültür ve medeniyetleri araştıran büyük din bilginleri ortaya çıkmasına ragmen Türkler kısmı ne yazık ki kısmi ve tali kalmıřtır⁴.

Doğal olarak bu ihmalin bazı somut nedenlerini zikretmek gerekir. &-sacs söylersek; Türkler dünyanın en eski kavimleri arasında zikredilmelerine ragmen hatta kendi alt boylarına ait zengin tarihsel varlıklarına rağmen onlar için tarih veya tarihi olmak çok yeni sayılır. Ironi olarak şöyle bile denebilir; “Türkler tarih yazmaz, onu yaparlar”. Öte taraftan bu alanla ilgili güçlü bir akademik yapı ve bilimsel yeterlilik eksikliği gözlerden kaçmaz. Son olarak Türklerin Müslüman olmasıyla beraber kadim inanç ve amellerini ihmal etmelerinde normatif Türk alimlerinin etkisi de sayılabilmektedir.

2 Tanyu, Türk kültürüyle ilgili yaptığı özgün araştırmalarının *dinî etnoloji* olduğunu açık bir dille belirtir; geniş bilgi için Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973,123- 124.

3 Hikmet Tanyu’nun hayatı ve Türk Dinler Tarihi içindeki yeri konusunda Mustafa Alıcı, “Dinler Tarihi’ne İlk Modern Türk Katkısı: Hikmet Tanyu’nun (1918-1992)Etnolojik Fenomenolojisinin Temelleri”, *Dinî Araştırmalar*, c. 9/sy. 7,107- 137.

4 Geniş bilgi için Harun Güngör, Ünver Günay, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 1997, 7.

Modern anlamda Türkiye’de cumhuriyet döneminde ilk dönemde ka-
dim Türk dinine yönelik ilk bilimsel çabalar, Türkiye’nin ilk modern sosyo-
loglarından *Ziya Gökalp* tarafından yapıldı⁵ Başka bir alim ise *Fuad Köprülü*⁶
olup Gökalp’ten daha ciddi ve daha sosyo tarihsel mahirlikle İslamiyete giriş-
ten Osmanlı dönemine kadar konuyu analiz ederken İslami fenomenleri ka-
dim Türk inanışlarındaki eşderleriyle mukayese etti. Bu ikisinden başka bil-
hassa 1950’lerden sonra Abdulkadir İnan, Bahaddin Ögel, Osman Turan,
İbrahim Kafesoğlu, Emel Esin, Mehmet Eröz ve tabii ki aynı çizgide kalma-
yan ama Türk Dinler Tarihi Ekolünü kurma şerefine erişen Hikmet Tanyu
gibi konunun uzmanı pek çok Türk bilimadamı ortaya çıktı.

Türkiye’deki bu çabaların yanında Batı dünyasında da konuya kendi
eserlerinde yer veren ciddi bilimadamlarının varlığına şahit olmaktadır⁷.
Bunlar arasında Avusturyalı din antropoloğu Peder Wilhelm Schmidt ve
Raffaele Pettazzoni Dinler Tarihi (religionswissenschaft) alanında kendini
bariz olarak ortaya çıkarmıştır. Ursprung (1949) adlı hacimli eserinde Katolik
bir Dinler Tarihi ekolüne sahip bir peder olan Schmidt, Türk ve Tatarların
Tanrı anlayışını IX ciltte ve Türk Tanrısı Tengri’nin Moğol, Buryat ve Tun-
guz gibi akraba kavim ve boylardaki algılanış biçimini ise X. Ciltte (1952) ele
almıştır. Tebliğin konusu olmasa da Schmidt’in bu konudaki bir gözlemini
burada aktarabiliriz; ona göre Tengri Türkler tarafından asırlar boyunca tekil
haliyle aktarılmıştır. Böylece o konuyu kendi teorisi olan Urmonotheismus

-
- 5 Mesela Ziya Gökalp, *Malta Konferansları*, Ankara, 1977 ve *Türk Medeniyeti Tarihi*,
İstanbul, 1923.
- 6 Köprülü’nün konuyla direkt ilgili olan eserleri arasında *Türk Tarih-i Dinîsi* haz. A.
Aykın, Kayseri 1990, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* İstanbul 1919 ve Fransız-
ca kaleme aldığı *Influence du Chamanisme Turco-Mongo sur les Ordres Mystics*
Musulmans, *Memoirs de l’Institute de Turcologie*, Universite de Istanbul, İstanbul
1920.
- 7 Bu akademisyenlerden bazıları ve eserleri şunlardır Jean Paul Roux (*La Religion des*
Turcs et des Mongols), Mihaly Hoppal (*Schmanen und Schamanismus*) 1917 Rus
Bolşevik ihtilalinden önce ortaya çıkan Türk dini uzmanı Rus bilimadamları arasın-
da bilhassa Sibirya’daki Türklerin inançlarını ele alan I. A. Hudyakov, N.
Ustashevsky, V. M. Ionov, E. K. Pekarski sayılabilir. Rus devriminden sonra ise A. E.
Kulakovski, A. A. Popov, I. S. Gurvich ve G. U. Ergis göze çarpar. Sovyet döneminde
bilhassa Altay Şamanizmi adıyla bölüm açan Rus akademisyenler arasında L. E.
Korunovskaya, N. P. Drenkova, S. A. Tokarev, L. P. Potanov, V. I. Diyakonova, F. A.
Satlayev, L. V. Chanchibayev zikredilebilir.

teorisi için önemli bir kanıt olarak sunar. Pettazzoni bunu kendi kitabında aktarır ve Schmidt'in Tengri'yi kavramını *Urkültür teorisine uygun gördüğünü açıklar*⁸.

Pettazzoni'nin "Tengrisi" Tanyu'nun "Gök-Tanrısı"

Burada konuyu dört boyutuyla ele alacağım. Bunlar sırasıyla filoloji, etnoloji ve arkeolojiyi esas olan *tasnifler* ve *tanımlamalar*, teolojiye ve kutsal metinlere ağırlık veren *Tengri'nin temel karakteristikleri* ve son olarak yüzeysel mukayeselere dayanan etnologların antropolojik sonuçları ve sağlıklı Dinler Tarihi verilerine dayanan Tanyu ve Pettazzoni'nin *Kadim Türk Tanrı fikrinin sonraki gelişmelerine* bakışlarını fenomenolojik açıdan tahlil edeceğim.

a. Filolojik ve Etnolojik Tasnifler

Pettazzoni, 1955 yılında *L'Onniscienza di Dio* adıyla İtalyancasını yayınladığı ve 1956 yılında *All Knowing God* (Her Şeyi Bilen Tanrı) adıyla İngilizce'ye çevrilen eserinde, – ki Tanyu, bu eserin İtalyanca edisyonunu ismen bilmektedir.⁹ Türklerin Tanrı anlayışını 15. Bölümde *Ugro- Finler, Ural- Altaylar, Sibiryalılar* ana başlığı altında *Türk- Moğol ve İlgili Kavimleri* alt başlığıyla değerlendirir. Bu bölümde Pettazzoni ayrıca Mordvinleri, Vogulları ve Ostiyakları bir alt başlıkta Samoyod ve Koryatları ise bir başka alt başlıkta tasnif eder ve bunları kültürel açıdan Türklerle akraba topluluklar olarak görür¹⁰. Pettazzoni ayrıca söz konusu bölümü Slavlar ve Çinlilerin arasına sıkıştırmış ve bu kavimlerle Türk ve Moğol halkların sosyo-kültürel ilişkilerinin farkında olduğunu göstermiştir.

Tam bu noktada Pettazzoni filolojik bağa yönelip her iki topluluğun ortak ve aynı Altay dillerine sahip olduklarını açıklarken¹¹ Tanyu, Türkler ve Moğollar iki kardeş millet olarak Altay dillerinin tekamülcü tarihinde birbirlerini tamamlayan özellikte olduklarını ekler¹². Dahası Tanyu, günümüz Moğolcasından örnekler naklederek bozulmamış varlığını Cengiz Han'a kadar

8 Pettazzoni, *The All- Knowing God- Researches into Early Religion and Culture*, çev. H. J. Rose, Great Britain 1956, 272.

9 Tanyu, 205.

10 Pettazzoni, 256- 272.

11 Pettazzoni, 261.

12 Tanyu, 96.

götürür. Neticede ona göre Göktürkler ve Tokuzoğuzlar gibi kadim Türk halkları tarihte Moğolcayı derinden etkileyen pek çok Türkçe kelime Moğolcaya geçtiğini ispat eder. Bu noktada Tanyu, modern Moğolca'da hala var olan "Tengiz, Tengri, su, bataçı, kutula, okçu, yurtçı, Bozkurt, Açına gibi Türkçe kelimelere örnekler verir¹³. Böylece Tanyu bilhassa Tengri kelimesinin Moğolca değil aslen Türkçe olduğunu öne çıkarır¹⁴.

Pettazzoni ise Türk ve Moğolları tasnif ederken filoloji ve etnolojinin öneminde ısrarlıdır. Ona göre *dil (filoloji) açısından* Ural- Altay halklarını ana grup olarak bir arada tutan birlik vardır¹⁵. Pettazzoni Hint Avrupa dilleriyle Ural- Altay dilleri arasında lengüistik bağın hala şüpheli olmasına rağmen, Batıda Max Müller gibi bazı bilim adamlarının tam aksini savunmak üzere ortaya çıktığını ve bilhassa Ural alt grubuyla Hint Avrupa dillerinin ilişkisini göstermeye çabaladıklarını açıklar¹⁶.

Tanyu filolojik tasnife ilave olarak *etnolojik tasnife* yönelmektedir. Tanyu'ya göre Ural Altay halkları birbirleriyle yakın akrabadırlar ve Turan kavimlerini oluştururlar. Hatta Tanyu'ya göre Ural- Altay toplulukları Türkler, Moğollar ve Tunguzlardan oluşurlar¹⁷. Dahası Tanyu Türkler ve Moğollar arasındaki yakın ilişkiyi ve hatta aralarındaki farklılığı anlamak gerektiğinin farkındadır. Bu bağlamda Türklerin kendilerine mahsus bir takım adet ve inançları yanında dini bir sisteme sahip olduklarına dair elde bulunan belgeler 3000 yıllık bir geçmişe sahiptir ve Türkler klan halinde olma devrini 10000 yıl önce tamamlamışlardır¹⁸. Hatta o, Türklerin 2500 seneden beri Türklerin açık bir şekilde kendi sarik kimlik ve devletlerine sahip olduklarını kanıtlar; hatta Mao- Tun (veya Mete Han) M. Ö. 2041'de ortaya çıktığında aynı yıllarda Çinlilerin Kuzeyinde iki büyük etnik grup temayüz etmişti; bir tarafta Tola ve Orhun Irmaklarının yüksek yaylalarında yaşayan Türkler (veya Çin kaynaklarında gözüktüğü şekliyle Hung -nu adlı topluluk ki bunlardan Göktürkler ve Uygurlar gelmektedir) öte tarafta Moğollar (veya Çinlilerin Tungh- hu adını verdikleri ve Hien- Pi, Juan- Juan gibi Moğol grupların

13 Tanyu, 97.

14 Tanyu, 19.

15 Pettazzoni, 264- 265.

16 Pettazzoni, 265.

17 Tanyu, 98.

18 Tanyu, "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar", *A. Ü. İ. F. Dergisi*. C. XXVI (1983), 157.

ortaya çıktığı) vardı¹⁹. Sonuçta Pettazzoni'ye nispetle Tanyu, bu konuda daha detaylı bir şekilde etnik ayrışmaya dikkat çeker. Burada hatırlatmakta yarar vardır ki Tanyu Türklerin kökeniyle ilgili bir kıssada ilk Türkün Nuh'un oğullarından biri olduğunu ve Türk kelimesinin bir ünvan olarak inançlı dindar anlamında bizzat Tanrı tarafından verildiğini ve gene Tanrı tarafından dünyanın hakimi kılındığını iddia eder²⁰.

Tanyu buradan bir başka sonuç daha çıkarmıştır; Türklerin Moğollara tarihsel önceliği aşıkardır. Ona göre tarihsel veriler Moğol halklarının Hunlardan ve Gök Türklerden çok sonraları sahneye çıktıklarını ve Tengri ile ilgili kadim inançların Türkçe köklerine uygun formlar aldıklarını gösterir. Neticede Tanyu Türkler ile Moğollar arasında güçlü ilişkilerin 2500 sene öncesinde bu günkünden daha fazla olduğuna işaret eder²¹. Buna rağmen İbrahim Kafesoğlu ve Bahaddin Ögel gibi Dinler Tarihi'nden yoksun etnolog/Türkologlar Tanyu ve Pettazzoni'ye muhalif olarak Moğolların geçmişte hiçbir zaman Türklerle ilişkili olmadıklarını iddia ederler²².

Tıpkı Tanyu gibi Pettazzoni de şaşkırtıcı bir şekilde tasnif konusunda *etnolojiye* yönelir. Ona göre Ural ve Altay halkları açık bir dille Türklerin ait olduğu gruplardır ve bu iki alt grup aynı medeniyet türünü ama farklı ama benzer yol ve yöntemlerle paylaşırlar. Bu kültürel sistem genel olarak göçebe ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ekonomik hayat ise tüm yeknesaklığıyla aynı ortak sosyal hayatın ihtiyaçlarını karşılar. Neticede ona göre Ural Altay grubu temelde ataerkil bir sosyal yapıdadır ve tüm sosyo-kültürel şartlar sonraki dönemlerde bir şekilde onların dini hayatlarını da etkileyecek ve zamanla onlarda ruhlara ibadet ve tabii ki yüce gök ilahı fikrine yönelmeleri kaçınılmaz olacaktır²³.

Sonuçta hem Tanyu hem de Pettazzoni'yi teyit eden bir bakışla özetleyebiliriz ki çeşitli Türk toplulukları tarihteki en eski oluşumlardan olarak göçebe ve yarı göçebe şekilde Avrasya steplerinde pek çok iklimde ve en zengin kültürel ve ekonomik şartlarla hayatlarını sürdürdüler. Zaman içinde onlar Çin, Hint Akdeniz ve Avrupa medeniyetleriyle karşılaştılar ve karşılaştılar

19 Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* İstanbul 1986, 1.

20 Tanyu, 2-4.

21 Tanyu, 97- 98.

22 Geniş bilgi için Tanyu, 103.

23 Pettazzoni, 265.

tıkları tüm etkilere rağmen, asırlar boyunca kendi kültürel kimliklerini muhafaza ederken pek çok büyük devlet ve muazzam imparatorluklar kurmayı başardılar²⁴.

b. Anlamlandırma ve Tanımlama

Etnolojik ve tarihsel fenomenoloji bize gösterir ki Türklerde Yüce Tanrıyı ifade eden terim Tengri'dir. Türkçedeki en eski etnolojik kayıtlar bizi Tengri kelimesinin tarihi olarak M. Ö. 3000 senesine kadar götürür²⁵. Pettazzoni bu terimi ve morfolojik açıdan *kelimenin tengeri, tangara, tingir ve tegri* gibi türevlerini kendi kitabında başlığın anahtar terim olarak kullanır. Ona göre bu terim Altay dillerinin çoğuna uygun ortak terimdir²⁶.

Tanyu kabul eder ki Tengri kelimesinin aslen daha sonraki devire mesela Altaya ait olamayacağını ancak etnolojik ve filolojik karakteri icabı çok daha eskiye en eski Türk kavmi olan Hun Türkçesine ait olabileceğini iddia eder. Öyle ki ona göre Huncaya uyarlanmış haliyle tengri öteki lehçelere uygun halde değildir ve fonetik açıdan kelimenin bu günkü söyleyişi kazanması uzun zaman almıştır²⁷. Aynı yönde Tanyu, Tanrı kelimesi ve türevlerini zikreder. Ona göre kelimenin kullanıldığı en eski kayıt, Türklerin de en eski kaynağı kabul edilen Orhun kitabeleridir. Tanrı o devirden günümüz Anadolu Türkçesine kadar değişmeden gelmiştir. 'Tengere', 'tangrı', 'tangara', 'tengri', 'tenkri' ve 'ture' gibi türevleri ise değişik Türk lehçelerinin fonetik farklılıklarına dayanmaktadır. Söz gelişi Tanyu'ya göre Yakut Türkleri Tangara şeklinde bu yüzden derler. Ona göre Sümerce Dingir terimi de muhtemelen aynı gerekçeye sahiptir. Sonuçta Tanyu'ya göre Tengri ve türevleri, Farsça veya Rusça değil ama tüm karakteriyle aslen Altay diline aittir²⁸. Bununla beraber Tanyu, "Çalap" kelimesinin Oğuz Türkleri tarafından Tanrı yerine kullanılan terim olarak dini köken olarak Nasturi Hıristiyanlığa ait olduğunu savunur²⁹.

24 Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ankara 1997, 18- 19.

25 Saadettin Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", 103.

26 Pettazzoni, 261.

27 Tanyu, 11- 13.

28 Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986.

29 Tanyu, 9- 10.

Tengri kavramının anlamı da her iki bilim adamı tarafından Dinler Tarihi verilerine bağlı kalarak değerlendirilmiş. Son tahlilde Pettazzoni, Tengrinin kök anlamının ulvi mekan olarak “gök” olduğunu belirtir. Tanyu, burada Pettazzoni'den bir adım öndedir ve kelimenin Türk etnolojik sistemindeki algılanış ve anlamlandırılış biçimine dikkat çekerek kelimenin “tenk” veya “tan” kökünden geldiğini ve “tanyeri”, “gün ağarımı” anlamında olduğunu “Tengrinin” ise “gökte veya tanyerinde bulunan varlık” demek olduğunu ileri sürer. Dahası o, Moğolların kelimenin gökteki kutsal yaratıklar gibi sadece yüzeysel ve kabataslak anlamına malik olduklarını bunun yanında Çinlilerdeki Tien veya Tiyan kavramının ise kısa bir dille “sema” veya “birincil prensip” olarak anlamlandırıldığını ekler³⁰.

Pettazzoni Türk Moğol algısındaki Tengri teriminin etnolojik açıdan Çin Tien ile yakın ilişkisine işaret eder³¹. Zaten doğrulanmış bir gerçek olarak Çine ait Tien ile Türklere ait Tengri arasındaki *völker psikologie* (halkların sosyo-kültürel psikolojisi) temeline dayanan karşılıklı ilişki çok muhtemeldir. Zira biz biliyoruz ki en eski Çin kaynaklarından Şi Ki 'de Türk hakanı Mete Han (yak M.Ö.209 – M.Ö. 174) ile ilgili bir olay anlatılırken “Tengri” kelimesi ona ait kavram olarak geçmektedir. Bir çok modern Türk alimi Çin Tien kavramının aslen Türkçe'den ödünç alındığını iddia eder³².

Tam bu noktada Pettazzoni daha fazla yerelliğe dalar ve geçmişten günümüze kadar pek çok Altay halkının kelimeyi farklı olarak kavradığını farkederek³³. Buna mukabil Tanyu, kelimenin sonraki dönemlerdeki metamorfозlarına işaret eder ve aldığı morfolojik anlam değişimlerine de dikkat çeker; söz gelişi ona göre Altay halklarına göre “teri”, “aziz kişiyi” ifade eder (mesela Kazan Türklerinde), Kuman Türklerinde bulunan tenriken ise “hakim olanı”, tengriçi rahibi, tengrilik ise ilahi olmayı gösterirken, aynı kelime (tengrilik), Uygurca'da “dindarlık” anlamını kazanmıştır³⁴ Tanyunun Tengri kelimesinin tarih içinde aldığı yapısal değişimlere işaret etmesi kelimenin aslen Türkçe olduğunun en açık delilini teşkil eder.

30 Tanyu, 11- 13.

31 Pettazzoni, 261.

32 Harun Güngör, Ünver Günay, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 1997, 34.

33 Pettazzoni, 262.

34 Tanyu, 18.

c. Tengri'nin Kutsal Metinlere Dayalı Temel Karakteristik Özellikleri

Bu noktada hem Tanyu hem de Pettazzoni tarafından sunulan kadim Türk Tengrisi hakkındaki kesin belli başlı özellik ve sıfatları şöyle listeleyebiliriz;

1. Pettazzoni Türk ilahı fikrinin yüce, yaratıcı, göksel karakterde (uranic) bir prensip ve evrenin idare edici kanunu olduğunu³⁵ ama her şeyden öte görme bilme kudretine sahip bu Tanrının daima kalıcı bir sifata, yani her şeyi bilen ilah olma özelliğine malik olduğunu açıklar³⁶.

Tanyu ise bu noktada daha fazla kutsal referansları öne çıkarır. Öyle ki o, Çin kaynaklarından Müslüman kaynaklarına kadar pek çok referanstan faydalanarak kadim Tengrinin benzer sıfatlarını listeledikten sonra O'nu her şeye kadir, nimet verici, hakim, insanlığa hikmet bağışlayıcı, ezeli ve ebedi, yaşayan, yaşatan ve öldüren, insanların kaderini tayin eden, onlara kudret, başarı ve zafer bahşedici, merhametli, şefkatli ve cismani bedeni olmayan³⁷, şekilsiz ve soyut ilahi bir varlık olarak betimler³⁸. Tengri'nin Kadim Yunan'da veya Hint'teki gibi bir hierogami (kutsal ilahlar evliliği) yoktur ve antropomorfik özelliklerden uzak, cinsiyetsiz bir karakterde olduğundan herhangi bir heykeli veya resmi olamaz³⁹.

Tanyu buradan hareketle kadim Türklerin kaza ve kader inancına sahip, ahirete iman eden yüksek ahlak sahibi kişiler olarak *bir tür Müslümanlar* gibi hareket eden monoteist inanca⁴⁰ hatta bir nevi *hanifliğe* sahip olduklarını iddia eder⁴¹. Buna karşın Tanyu için kadim Türk inancı ileri de göstereceğimiz gibi totemizm veya şamanizm değildir. Aksine ona göre bu inancın adı konulacaksa "Göktengri Dini" diye isimlendirilmelidir⁴². Tanyu bu inanç sistemini etnolojik temele bağlı kalarak şöyle tanımlar; "[Göktengri Dini]

35 Pettazzoni, 261.

36 Pettazzoni, 265.

37 Tanyu, 7 33.

38 Tanyu, 133.

39 Harun Güngör, *Türk Bodun Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1997, 25- 26.

40 Tanyu, 184 ve 198.

41 Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, İstanbul 1978, 12.

42 Söz gelişi Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, 42 ve 201: Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, 12 ve 30.

Türklerin kendilerine mahsus birtakım adet ve inanç sistemi olup bu inanç etrafında şekillenen birtakım “Törenler, kurbanlar, kutsal tanılan bayramlarla bağlantılı inanışlar bütünüdür”⁴³.

2. Hem Tanyu hem de Pettazzoni için Tengri'nin ikametgahı semanın kendisidir. O, gökte yaşar⁴⁴. Pettazzoni kendi görüşünü desteklemek için Türkçe bir ifade aktarır; “Uza kök tengri” ancak Islam Ansiklopedisini kaynak göstererek (Müşteşriklerin görüşüne dayanarak) bunun anlamını “yüksekteki Mavi Tanrı” şeklinde tuhaf bir anlam verir⁴⁵. Bu ifadenin doğrusunu tashihli haliyle Tanyu'da görmekteyiz. Zira Pettazzoni'nin aktardığı ifade çok muhtemelen M. S. 720 – 725 tarihlerinde Ortaasya'da Türklerin en eski tarihsel kaynaklarından biri kabul edilen Orhun kitabelerinde geçen uzun bir ifadenin kısaltılmış halidir. Halbuki bu ifade çok can alıcıdır ve Çinli zıtların tesadüfi birlikteliğine dayanan kainat algısından (zira Çin dualizm olarak Tien'i Ying ve Yang olarak iki zıt prensibe ayırır) daha ileri bir kadim Türk Tanrı algısı sunarak yüce tanrı anlayışındaki en önemli *göksel (uranic)* karakteristiği yansıtır. Tanyu, bu ifadeyi çok önemser ve kelimenin geçtiği uzun mısrayı dialektiğe vurgu yaparak tam olarak şöyle verir “Uza kök tengri, asra yağız yer...” Anadolu Türkçesiyle söylersek “Yukarıda Yüce Tanrı, Aşağıda karanlık yer”. Burada ilahi olan, metafizik olan ve göksel olan ile ilahi olmayan, fiziki olan ve yere ait olan arasındaki bir farka işaret vardır. Aksine bir dualizm söz konusu değildir. Hatta Tanyu'ya göre kadim Türkler için sema basit bir ikametgah değil aksine uçsuz bucaksızdır buna karşın yeryüzü dipsiz derinlik (yani “tüpsiz tering”)dir⁴⁶. Böylece Tanyu, Türklerin Tanrının çıplak gözle gözüken gökte değil yıldızların ve güneşinde ötesindeki gökte olduğuna inandıklarından sınırsız uzayı ifade etmek üzere “üzeliksiz” veya en yüce ebedi sonsuzluk anlamında “üstünki” etiketini verdiklerini açıklar⁴⁷.

Bundan dolayı Tanyu kadim Türklerin ilahi varlığı “Gök ile Tanrı” kelimesini birleşik bir kelime olarak “Göktengri” diye kullandıklarını ve Tanrı'nın yüceliği ve aşkınlığını kendi algılarına göre perçinlediklerinin farkındadır. Böylece o, Çinli Tien kelimesinde olduğu gibi “Tanrı ile Semayı” bir-

43 Tanyu, “Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar”, *A. Ü. İ. F. Dergisi*. C. XXVI (1983), 157.

44 Pettazzoni, 261: Tanyu, 28- 29.

45 Pettazzoni,

46 Tanyu, 44.

47 Tanyu, 134- 135.

birlerinin yerine /özdeş olarak kullanmadıklarını bize anlatır. Zaten ona göre eğer bu iki kelime birbirlerinin yerine kullanılmış olsaydı kelimelerin tekrarı olacaktı. Tanyu bu görüşünü desteklemek için kadim Türklere etnolojik metinlere ait bazı örnekler aktarır. Söz gelişi ona göre Oğuz Han'a nispet edilen bir mısra şöyledir, "Kün tuğ bolgil, kök kurikan" (Güneş, at kılından tuğ/bayrak olsun, gök de çadır"). Tanyu başka örneklerde ise tek başına kullanılan "gök" kelimesinin bazen sadece "tanrı" bazı yerlerde ise sadece "fiziksel sema" anlamına geldiğini ama bunun gene de kadim Göktengri algısını değiştiremeyeceğini gösterir⁴⁸.

3. Tanyu tıpkı Pettazzoni gibi Tengri'nin "koruyucu" ve "kollayıcı" sıfatına işaret eder. Ona göre kadim Türkler için bu ilahi sıfat "kayragan/kayrakan/kayıran" terimleri olup Altaylara göre bazen sadece Tanrının ismi olarak ortaya çıkarken çoğunlukla bir sıfattır⁴⁹. Bu bağlamda ona göre Tengri'nin diğer sıfatları arasında olup tek başına isim olarak kullanıldığı sanılan "Bayat" veya "Bay Ülgen" (Yüce Yaratıcı) ise bazı etnologlar tarafından hatalı olarak Tengri'den ayrı ilah olarak görülmüştür⁵⁰.

4. Gök aynı zamanda katmanlar halinde olup diğer semavi varlıkların ikametgahıdır. Sema katmanlar halindedir. Pettazzoni bu noktada Altay halklarının yedi katmanlı gök sistemine inandıklarını ve *Mergen Tengere* adlı her şeyi bilen tanrının orada yaşadığını kabul ettiklerini izah eder⁵¹. O aynı zamanda Yakut Türklerinin Tengri'ye "ak yaratıcı" adını verdiklerini ve onun yedinci veya dokuzuncu semada yaşadığına kani olduklarını açıklar. Sonuçta Pettazzoni'ye göre Türk inanç sisteminde gök, birbiri üzerine üçlü, yedili, dokuzlu, on ikili, on altılı, hatta otuz üçlü veya daha fazla katmanlar halindedir. Özellikle Ural Altay halklarına göre yedi katlı sema çok önemlidir. Zira Yüce Varlık en yüksek yerde bulunurken onun oğulları ise her bir katmanda yaşar⁵². Tanyu da bu astronomik tabakaların farkındadır. Ona göre kadim Türkler, fiziksel semayı bir çadır gibi kabul ederken onu aynı zamanda kutsal katmanlar olarak yedi, dokuz ve on dört kata ayırıp ona "dokuz kat-

48 Tanyu, 15- 26.

49 Tanyu, 12.

50 Tanyu, 176.

51 Pettazzoni, 262.

52 Pettazzoni, *The All-Knowing God*, 262 ve 266.

manlı evren” adını vermişlerdir.⁵³ Bunlara ilave olarak Tanyu der ki Altay halklarında göğün dokuzuncu veya yedinci Yüce Varlık bulunur⁵⁴.

5. Pettazzoni’ye göre her şeyi bilme ilahi sıfatının kökleri onun göksel tabiatından kaynaklanmaktadır. O, tıpkı Peder Wilhelm Schmidt gibi düşünerek⁵⁵ Kadim Türklerin göçebe ve yarı göçebe karakterinin Tanrı anlayışlarını etkilediğini iddia eder⁵⁶ Bu bağlamda Pettazzoni Türk halkların bu karakterinin etkilediği bazı uygulamaları zikreder; birincisi ona göre bilhassa Ural kolu inanır ki Tanrı’nın her şeyi gören sonsuz bilgisi tıpkı Hintlilerde olduğu gibi çok yüzlü ve çok gözlü tanrı imgesi olarak kendini naiv bir ifade olarak izah eder⁵⁷. Altay halkları ise bazı güçlü Şamanların göksel yolculuklara çıktıklarını ve gökte yeryüzündeki insanların yaptıklarını gözlemledikleri ve Tanrı’ya haber verdikleri bir makama sahip olduklarını aktarır⁵⁸. Son olarak Pettazzoni, Asya’nın iç kesimlerindeki Türk Moğol halklarda ruhlara tapınma törenlerinin bulunduğunu ve bu ritüellerin ata egemen yaşam biçiminin bir sonucu olduğunu iddia eder⁵⁹. Bu inanç sisteminin sonraki safhalarını takip eden Tanyu ise bu görüşü destekleyen bazı noktalara ışık tutar. Söz gelişi Tanyu, kadim Türklerin göçebe veya şehir hayatı sürdüklerinden bu hayat biçiminin doğası gereği dağ veya mağaralarda hatta tapınaklarda dua ettiklerini aktarır⁶⁰ ve tıpkı Pettazzoni gibi Şamanların göğün katmanlarına yolculuklar yapabildiklerini ancak çıkabildikleri son noktanın beşinci katman olduğunu iddia eder⁶¹.

d. Tanyu ve Pettazzoni’de Kadim Türk Tanrısının Tarihsel Fenomenolojik Gelişimi

Bir asrı aşkın süredir Kadim Türklerin Tanrısının tarih sürecindeki gelişmesini ele alan etnoloji alanında ciddi bilim adamları ortaya çıkmıştır.

53 Tanyu, 178 ve 185.

54 Tanyu, 135.

55 Pettazzoni, 272.

56 Pettazzoni, 265.

57 Pettazzoni, 267.

58 Pettazzoni, 262.

59 Pettazzoni, 265.

60 Tanyu, 16.

61 Tanyu, 135.

Özetle sunmak gerekirse bunlardan kadim Türk Totemizmini savunanlar (söz gelişi J. P. Roux, Z. Gökalp, F. Köprülü ve İbrahim Kafesoğlu) varken Salamon Reinach gibi bazıları da bir tür dualizmin varlığına inanıp Erlik'i sonraki dönemlerde Moğollarla temasın sonucu kötülük ilahı ve Tengri'nin rakibi görmüştür. Bunlardan başka Eliade, Radloff ve hatta Abdülkadir İnan ise sonraki dönemde gelişen bir Şamanizm anlayışını savunurken değerli hocamız ve meslektaşımız Harun Güngör ise ısrarla onu, günümüz dinlerinde dinamik olarak canlılığını hala koruyan "geleneksel Türk dini" olarak betimlemektedir⁶².

Bu ilim adamlarının aksine hem Pettazzoni hem de Tanyu, kadim Türk Tanrı anlayışının yapısal gelişiminde ortaya çıkan ruhlara inanç sisteminin varlığını kabul etmekle birlikte bu ruhları kesinlikle ayrı ayrı ilahlar olarak görmezler. Tanyu bu konuda daha detaylı bir anlayışa sahiptir. Ona göre Umay, Ana Mıaygın, Akana gibi ruhlar çağdaş bazı bilim adamlarınca ilaheler olarak iddia edilmişlerdir. Halbuki bunlar olsa olsa koruyucu yani iyi ruhani varlıklardır. Buna ilaveten Tanyu, Altay inanç sisteminde var olan Erlik veya Yakut inancındaki Arsan Dolay gibi kötülük yapan ruhani varlıkları da zikreder. Ona göre Abdülkadir İnan, Radloff ve Gökalp gibi etnologlar bu sonuncu ruhani varlıkları kötülük ilahları olarak görmek istemişlerdir. Tanyu, bu karmaşayı İslami terminolojiyle açıklayarak aydınlatmak istemektedir. Ona göre bu ruhani varlıklar belki melekler veya cinler olarak algılanabilir. Tarihsel gelişim içinde Türk halklarında bazı ruhani varlıklara derin hürmet anlayışı mevcuttur ve onlara ibadet edilmekten ziyade güven karışık bir adama söz konusudur⁶³. Ancak son elli yıl içinde ortaya çıkan bazı modern etnologlar/Türkologlar (mesela Saadettin Gömeç, Abdülkadir İnan, W. Radloff ve İbrahim Kafesoğlu) tam tersini düşünmekte ve iddia etmektedirler ki bilhassa Altay geleneğindeki Bay Ülgen ve Erlik, Yüce Tengri'nin hemen yanında bulunan ve sırasıyla iyi ve kötü iki ilahtan başkası değildir⁶⁴.

62 Tanrı fikrindeki tarihsel gelişmeler konusunda daha fazla bilgi için Günay, Güngör, 90- 104; ayrıca Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1999, 3- 4.

63 Tanyu, 177- 178.

64 Saadettin Gömeç, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, 446, Abdülkadir İnan, *Tarıhte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, 72, W. Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler*, çev. A. Temir, Ankara 1975, 214- 216, İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, 22- 23.

Aynı zamanda hem Tanyu hem de Pettazzoni Türk tanrı anlayışının sonraki dönemlerde bilhassa Türklerin girdikleri yeni inançlarda kazandığı fenomenolojik gelişmelerin de farkındadır. Pettazzoni, Tengri kavramının tarihsel fenomenolojik gelişimi içinde basit gök ilahı anlamından uzaklaşarak yüksek dinlerde zikredilen ilahi varlık veya ilahi imgeler haline dönüşmüştür. Söz gelişi ona göre Tengri kelimesi Zerdüştlük ve Maniheizm'deki Ahura Mazda, Budist Burkhan (Buddha) ve sonraki devirlerde Nesturi Hıristiyanlığın Tanrısı ve İslam'ın Allah anlayışı ile eşanlamlı görülmüştür⁶⁵. Pettazzoni daha da ileri fenomenolojik inkişafı işaret eder ve Tengri fikrinin Ugro Finler hatta Litvanya ve Slavların ilah anlayışının Tengri'nin hava şartları hakkındaki pozisyonlarına ışık tuttuğunu açıklar⁶⁶. Dahası Pettazzoni Türk Tengri anlayışındaki bu karmaşık gelişmeye rağmen terimin bilhassa Asya'nın iç ve kuzey steplerinde gök ilahı olma karakterini hala koruduğunu iddia eder.⁶⁷

Pettazzoni Tengri fikrinin tarihsel fenomenolojik gelişmesinde bir başka önemli boyutun da farkındadır. Ona göre Türk inancında da ruhani varlıklar ve diğer semavi varlıkların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Ancak son tahlilde bunlar da diğer dini sistemlerle temasın neticesinde ortaya çıkmıştır. Söz gelişi ona göre Türklerdeki bu inançların köklerini Yakın Doğu geleneklerinde mesela Babil'in yedi gezegenli sisteminde veya yıldızlar, güneş ve ayı sistemine dahil eden ve onların üzerinde Tanrı Ahura Mazda'yı gören İran (Zerdüş) eskatolojisinde veyahut ruhların arasından geçip yere indiği veya göğe yükseldiği yedi gezegen öğretisine sahip Mitraizm'de aramak lazımdır⁶⁸.

Pettazzoni gibi Tanyu da Türk Tengri anlayışının Türklerin girdiği yeni inançlarda söz gelişi Budizm, Maniheizm, Nesturi ve Ortodoks (mesela Karaman ve Gagavuz) Hıristiyanlık, Hazari Karaizm (Yahudilik) ve İslam gibi geleneklerde aldığı yapısal ve işlevsel değişiklikleri bilhassa kutsal metinlerinde geçtiği şekilde örneklendirir⁶⁹. Mesela Tanyu bazı Budist Uygur yazma metinlerinde şöyle bir ifadeye rastlandığını açıklar: "Tangri tangrisi burkhan yarlıkamış" (Tanrılar Tanrısı Budha yargılamış). Böylelikle Tanyu, "tengri"

65 Pettazzoni, 261- 262.

66 Pettazzoni, *The All- Knowing God*, 267.

67 Pettazzoni, 262.

68 Pettazzoni, *The All- Knowing God*, 266.

69 Geniş bilgi için Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul 1978.

kelimesinin Budist Türk kültürüne ait duvar veya heykel yazılarında Buddha (Burkhan) ile özdeşleştirildiğini ve bir anlamda ilah olarak betimlendiğini aktarır⁷⁰ Tanyu benzer şekilde Türklere ait bazı Türkçe Maniheizt metinlerde Tengri'nin Ahura Mazda yerine kullanıldığını şöyle misallendirir; "Tang Tengri keldi"⁷¹. Yine Tanyu, aynı şekilde Nesturi Türk Hıristiyan metinlerinde "Tengri" veya "Mşıha Tengri Oglu (Mesih Tanrı Oğlu)" kelimelerinin geçtiğini aktarır⁷². Son olarak o, klasik ve modern Türkçe Müslüman metinlerinde "Tengri" kelimesinin "Allah" yerine kullanıldığı pek çok örnek sıralar⁷³.

Sonuç

Türk Dinler Tarihinin kurucusu Hikmet Tanyu ile İtalyan Dinler Tarihinin kurucusu Raffaele Pettazzoni, Türk ilah fikrinin sonraki dönemlerde yapısal statikliğine rağmen işlevindeki karmaşık değişime ışık tutan ciddi çalışmaları fenomenolojik yöntem açısından ilgi çekicidir. Etnolojik fenomenolojiyi esas alan Tanyu, Türklerin dini tarihleri boyunca sahip olduğu tanrı anlayışını Gök/Yüce Tanrı İnancı" adıyla kendisinin en önemli araştırma konusu ve teorisi yapmıştır. Onun çalışmalarıyla Gök Tengri, tarihsel fenomenolojik anlam değerine kazanmıştır. Tanyu ve Pettazzoni bunu sırasıyla etnoloji, filoloji ve arkeolojik verilerin ışığında "fenomenlerin tasnifi", "tanımlanması", "tarihsel süreçte karşılaştıkları karmaşık gelişmeleri yorumlama" şeklindeki safhalaşmış yaklaşımla başarmıştır.

Hem Tanyu hem de Pettazzoni akademik araştırmalarında filoloji, etnoloji, arkeoloji, mitoloji verilerini kullanmış ve kendi fenomenolojik yaklaşımlarını Dinler Tarihi içinde düzenlemişlerdir. Bu bağlamda tarihsel fenomenolojiyi esas alan Pettazzoni, kadim kültürlerin tektanrı anlayışını küresel anlamda Il Dio Omnisceinte (Herşeyi Bilen Tanrı) adını verdiği teorisiyle ispat etmek istemiş ve Andrew Lang, Wilhelm Schmidt ve Nathän Söderblom'un monoteist teorilerine karşı başarıyla savunmuştur. Aslında o, aynı zamanda politeist dinlerin monoteist kökenlerini, üç monoteist dinin mukayesesini de çalışmak istemiş ancak buna ömrü vefa etmemiştir. Gene de o, her şeyi bilen Tanrı adını verdiği teorisini tüm ilk dönem kültürleri taraya-

70 Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, 48- 49.

71 Tanyu, 56- 57.

72 Tanyu, 61.

73 Tanyu, 62- 215.

rak antropologlardan daha fazla tarihsel olgulara (genomenon) dayandırarak temellendirmiştir. Zira ona göre tarih, dini, din ise tarihseldir. Onun amacı, evrimci politeist teorisyenlerin sahip olduğu Din Antropolojisi karşısında tarihsel verileri işleyen Dinler Tarihinin yüksek başarısını izhar etmektir. Aslında Tanyu'da aynı yönde çaba içindedir ve Pettazzoni gibi bize ilk dönemden itibaren Dinler Tarihi cephesinin sağlıklı bakış açısını sergilerken, diğer Türkolog etnologlar ise antropolojinin salt indirgemeci ve yüzeysel mukayeseyi esas alan natamam cephesine işaret etmektedir.

Pettazzoni ispat etmek istemiştir ki Türklerin Tengri fikri de ilk dönem kültürlerde bulunan "Her Şeyi Bilen" Tanrı'yı tamamlayan önemli bir unsurdur ve küresel açıdan Greklerin Zeus'u, Vedik Dönem Hinduların Dyaus'u, Latinlerin Jupiter'i hatta Samoyedlerin Numun'u, Çinlilerin Ti' en'i ve Slavların Torem'i ile mukayese edilmelidir. Tanyu ise aynı şekilde Göktengri inancının izlerini tarih içinde sürmüştü ve Türk Gök-tanrı anlayışının -Eliade'nin ifadesiyle söylersek *illud tempum olarak (yani arkaik tarihi esnasında)*- aslında Çinlilerin Tien anlayışını ve Moğol Tengri anlayışını derinden etkileyen ve İslam'ın savunduğu Allah inancının o dönemdeki formundan başka bir şey olmadığını ve sonraki dönemlerde bu inancın etkilerini görmeyi mümkün olduğunu delillendirmeye çalışmıştır.